

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

KAROL DĄBROWSKI
ORCID: 0000-0002-4513-3873
karol.dabrowski@umcs.pl

Organizacje przedsiębiorców wobec prawa czasu wojny – przykład Generalnego Gubernatorstwa

Business Organizations Towards Wartime Law – an Example of the General Government

WPROWADZENIE

Wojna i okupacja nie muszą powodować przerwania działalności gospodarczej, a tym samym automatycznie przerywać istnienia i działalności organizacji zrzeszających przedsiębiorców¹. Sytuacja przedsiębiorców i ich organizacji zależy od politycznych realiów danego systemu państwowego. Interesujący przykład przemian w tym zakresie dała II wojna światowa. Totalitaryzm sowiecki z chwilą wszczęcia konfliktu zbrojnego zablokował w państwach zaatakowanych, a potem okupowanych, faktyczną możliwość kontynuowania prywatnej działalności gospodarczej oraz istnienia organizacji przedsiębiorców. Przykładem były ziemie polskie zajęte przez Sowieców po 17 września 1939 r.²

Władze III Rzeszy postępowyły inaczej. Na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy odebrano Polakom prawo do prowadzenia działalności gospodarczej i jednocześnie zawłaszczono mienie należące do organizacji przedsiębiorców³.

¹ E. Lakomaa, *The History of Business and War: Introduction*, “Scandinavian Economic History Review” 2017, vol. 65(3), s. 224–230.

² Por. B. Chrzanowski, P. Niwiński, *Okupacja niemiecka i sowiecka – próba analizy porównawczej (wybrane zagadnienia)*, „Prawo i Sprawiedliwość” 2008, nr 1, s. 28–30.

³ J. Deresiewicz, *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Poznań 1950, s. 209–213; T. Janicki, *Niemiecka polityka gospodarcza na ziemiach wcielonych do Rzeszy w latach 1939–1945*, „Przegląd Zachodni” 2009, nr 2, s. 33–57; B. Rudawski, *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu*

Na terenie Generalnego Gubernatorstwa Niemcy nie przyjęli natomiast jednolitej polityki wobec miejscowych organizacji przedsiębiorców, w tym polskich i żydowskich⁴. Archiwalia oraz inne źródła pisane lub mówione dokumentują wiele wyjątków od reguł ustalonych w aktach normatywnych. Generalna tendencja była taka, że okupant niemiecki likwidował faktycznie i formalnie nieniemieckie organizacje przedsiębiorców, a w ich miejsce powoływał własne okupacyjne (niemieckie) organizacje, nadając im przymusowy charakter. Do tego celu wykorzystywał wydawane przez siebie akty normatywne różnego szczebla lub bazował na obowiązującym prawie⁵.

Przepisy stały się więc narzędziem wymuszania zmiany społecznej i gospodarczej, tj. odbierania nieniemieckim grupom społecznym uzyskanego przed wojną statusu ekonomicznego, politycznego i społecznego z równoczesnym podniesieniem statusu Niemców rozpoczynających na terytorium okupowanym działalność gospodarczą⁶, a następnie ułatwiania ekspansji niemieckim przedsię-

Powierniczego w Poznaniu, Poznań 2018, passim; idem, *Mienie i rasa. Wybrane aspekty „aryzacji” majątku żydowskiego w Trzeciej Rzeszy i w Kraju Warty*, „Meritum” 2016, vol. 8, s. 311–326.

⁴ Por. D. Herrmann, *Führungsverhalten und Handeln reichsdeutscher Unternehmer/Manager und deren Verstrickung in den NS-Terror im Generalgouvernement der besetzten polnischen Gebiete (GG) 1939 bis 1945*, Hamburg 2012, s. 66 i n.; W. Jastrzębowski, *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1944*, Warszawa 1946, s. 195–200; S. Schwaneberg, *Eksploatacja gospodarcza Generalnego Gubernatorstwa przez Rzeszę Niemiecką w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1, s. 133–153; Ł. Kozera, M. Wojtasik, *Zarys administracyjny niemieckiej okupacji Generalnej Guberni (komentarz i teksty źródłowe)*, Chełm 2008, s. 3; M. Mitura, *Zwyczajny faszyzm. Położenie prawne obywateli II Rzeczypospolitej w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1944*, Warszawa 2017, s. 151–178; A. Wrzyszczyk, *Ustawodawstwo antyżydowskie wprowadzone przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014, s. 991–1007.

⁵ Por. K. Broński, *Handel w Krakowie i dystryktie krakowskim w okresie okupacji niemieckiej – zarys problematyki*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2019, nr 1, s. 9–12; D. Kahn, *Die Steuerung der Wirtschaft durch Recht im nationalsozialistischen Deutschland. Das Beispiel der Reichsgruppe Industrie*, Frankfurt am Main 2006, s. 467–503.

⁶ Por. R. Gieroń, *Niemieckie prawo gospodarcze i socjalne wprowadzone w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Textus et Studia” 2016, nr 4, s. 137–153; L. Górnicki, *Z problematyki podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich w Generalnym Gubernatorstwie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, vol. 4(4), s. 88–94; H. Mielnik, *Nazistowski kolonializm prawny. (Nie)porządek prawny Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2022, vol. 44(3), s. 102–129; W. Uruszczak, *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawa” w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Z Dziejów Prawa” 2019, vol. 12(20), s. 681–707; A. Wrzyszczyk, *Die deutsche „Wirtschafts-“ Rechtsetzung im Generalgouvernement 1939–1945*, [w:] *Das Europa des „Dritten Reichs“. Recht, Wirtschaft, Besatzung*, hrsg. v. J. Bähr, R. Banken, Frankfurt am Main 2005, s. 59–79; idem, *Die Einmischung der deutschen Justizverwaltung in die Wirtschaft des polnischen Generalgouvernements (1939–1945)*, [w:] *Europäische Volkswirtschaften unter deutscher Hegemonie 1938–1945*, hrsg. v. Ch. Buchheim, M. Boldorf, München 2012, s. 173–184.

biocom na gospodarczym rynku okupowanego terytorium. W tym kontekście pojawia się również aspekt materialny – zawłaszczzonego przez Niemców mienia polskich i żydowskich organizacji⁷.

Można wyodrębnić następujące metody działania niemieckich władz okupacyjnych:

- zamknięcie faktyczne (zajęcie lokalu, przejęcie inwentarza, zniszczenie akt, aresztowanie władz lub personelu);
- likwidacja formalna (z wyznaczeniem komisarycznego kierownika, przeprowadzeniem likwidacji, a na końcu ogłoszeniem o likwidacji opublikowanym w „Dzienniku Urzędowym”);
- przejęcie danej organizacji i zniemczenie jej z utrzymaniem publicznego charakteru, gdy w miejsce organów pochodzących z wyboru wprowadzono komisarycznego niemieckiego kierownika i dodano mu radę przyboczną, do której – co interesujące – niekiedy celowo dopuszczano polskich lub ukraińskich przedsiębiorców;
- oficjalna zgoda na kontynuowanie działalności, po czym pozostawienie w charakterze prywatnym albo nadanie publicznego charakteru (faktyczne wcielenie przedsiębiorców danej branży do tej organizacji oraz powierzenie jej zadań z zakresu regulacji i reglamentacji gospodarki);
- faktyczna zgoda na szczeblu lokalnym wydana przez urzędników szczebla dystryktu, powiatu lub komisariatu, związana z obejściem przepisów wydanych centralnie w zamian za łapówkę;
- tworzenie nowych, przymusowych organizacji o niemieckim charakterze.

Wybiórcze podejście było obecne nawet w stosunku do organizacji żydowskich. Stowarzyszenia kupieckie i zrzeszenia przemysłowców zamknięto bezpośrednio (tj. na drodze faktycznej) lub pośrednio, tzn. odbierając Żydom prawo do prowadzenia działalności gospodarczej. W ten sposób pozbawiono te organizacje racji bytu, gdyż nie było nikogo, kto by spełniał kryteria członkostwa. Żydowskie cechy rzemieślnicze utrzymywano za to do listopada 1942 r.⁸

Celem podjętych badań jest ukazanie schematu działania Niemców w Generalnym Gubernatorstwie w sferze organizacji przedsiębiorców na wybranych przykładach. Celowo wytypowałem niektóre organizacje posiadające niemiecki charakter, przymusowo zrzeszające przedsiębiorców w czasie II wojny światowej, oraz polskie, przedwojenne organizacje, którym pozwolono działać przez określony czas w różnym zakresie. Pod pojęciem organizacji posiadających „nie-

⁷ R. Bräu, *Die Plünderung Polens. Die Reichsfinanzverwaltung in den Jahren der Besatzung (1939–1945)*, Berlin–Boston 2022, s. 349–377; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 560–596.

⁸ Zob. Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Tarnowie, Akta cechów żydowskich w Tarnowie.

miecki charakter” rozumie organizacje, które: były tworzone przez Niemców, a mandat piastunów organów reprezentujących te organizacje rezerwowano dla osób narodowości niemieckiej; dopuszczały udział polskich lub ukraińskich przedsiębiorców; realizowały w pierwszej kolejności interesy polityki wojennej III Rzeszy.

Posłużyłem się pojęciem organizacji przedsiębiorców jako najbardziej ogólnej i nie w pełni sformalizowanej, gdyż obejmującej różne formy prawne: cechu, kartelu, instytucji samorządu gospodarczego, spółki, stowarzyszenia, syndykatu itd. Niemcy, przymusowo zrzeszając przedsiębiorców, wykorzystywali bowiem różne formy prawne. Współcześnie tego typu podmioty byłyby formą pośrednią między instytucją otoczenia biznesu a organem regulacyjnym, ale zastosowanie tych terminów do przeszłości byłoby zabiegiem ahistorycznym. Trudno znaleźć wspólną nazwę zbiorczą dla tak różnych podmiotów. W zależności od punktu widzenia można określać je mianem karteli w szerokim tego słowa znaczeniu albo urzędu⁹. Możliwości interpretacyjnych jest wiele. W wielu wypadkach były to osoby prawne – korporacje prawa publicznego. Friedrich Homann pisał np. o zrzeszeniach przedsiębiorstw przemysłowych regulujących rynek¹⁰. W przeciwieństwie do karteli regulowały one nie tylko wielkość produkcji i wysokość cen¹¹. Nazistowski system gospodarczy formalnie opierał się na cenach urzędowych, więc siłą rzeczy urzędowe, przymusowe kartele miały szersze zadania związane z gospodarką wojenną Rzeszy.

Organizacje przedsiębiorców tworzone nie tylko na podstawie rozporządzeń generalnego gubernatora, lecz także w oparciu o akty niższej rangi, pochodzące m.in. od gubernatorów dystryktów, albo w drodze faktycznej poprzez włączenie przedsiębiorstw lub części przedsiębiorstw do spółek zakładanych przez niemieckich urzędników. Jeśli organizacja powstawała w formie spółki i faktycznie kontrolowała dany rynek, lokalni niemieccy urzędnicy do jej założenia nie potrzebowali dedykowanych aktów normatywnych, tylko działali na podstawie obowiązującego prawa cywilnego i handlowego.

Niemcy regulowali i reglamentowali wszystkie sfery gospodarki: rolnictwo, przemysł i usługi¹². Nie czynili tego w sposób planowy, a ich polityka zmienia-

⁹ Por. H. Freise, *Wettbewerb und Politik in der Rechtsordnung des Nationalsozialismus Primat der Politik und ständischer Gedanke im Kartell-, Wettbewerbs- und Organisationsrecht 1933–36*, Baden-Baden 1994, passim; H.A. Leonhardt, *Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus und die Perspektive eines „Neuen Europa“*, <https://www.uni-hildesheim.de/fb1/institute/geschichte/erasmus-und-europagespraechen/europa-gespraechen/wintersemester-201314/das-wirtschaftssystem-des-nationalsozialismus-und-die-perspektive-eines-neuen-europa> (dostęp: 8.09.2023).

¹⁰ F. Homann, *Der deutsche Handel in der Wirtschaftsorganisation*, Wien–Leipzig 1942, s. 9.

¹¹ Por. G. Gmeiner, *Konjunktur Stabilisierung durch Kartelle?*, Ohlau 1931, passim.

¹² C. Madajczyk, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia*, Warszawa 1961, s. 63–90; idem, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 1: *Ukształtowanie się zarządów okupacyjnych*, Poznań 1983, s. 156.

ła się wraz z przebiegiem wojny, stąd też strukturyzacja ich posunięć siłą rzeczy możliwa jest na zasadzie egzemplifikacji. Ponadto nie było jednego ośrodka decyzyjnego kreującego organizację przedsiębiorców. Powołanie przez niemieckich urzędników w wybranym dystrykcie lub powiecie branżowej organizacji miejscowych przedsiębiorców nie oznacza, że na innych terenach Generalnego Gubernatorstwa takie organizacje również istniały. Poza tym stworzenie lokalnej organizacji mogło być jedynie „przykrywką” dla uwłaszczania się przez niemieckich urzędników dystryktu lub starostwa na miejscowych polskich i żydowskich zakładach, i to nawet bez formalnej zmiany praw własności do „zrzeszanych” przedsiębiorstw¹³.

Formalnym właścicielem przedsiębiorstwa pozostawał w takim przypadku Polak lub Żyd, a pełnomocnikiem ustanowionym pod fizycznym przymusem zostawał Niemiec, który po wymuszeniu – pod groźbą śmierci – pełnomocnictwa wprowadzał przedsiębiorstwo do organizacji, na czele której stawał lokalny niemiecki urzędnik, czerpiący profity z tak zorganizowanego „koncernu”, włączając do niego kolejne podmioty gospodarcze i nieruchomości¹⁴. W procederze tym brali udział przedstawiciele różnych resortów, urzędów, a także przedsiębiorstw z terenu Rzeszy. Powstawała skomplikowana sieć powiązań personalnych i finansowych. Było tak, jak napisał Dieter Schenk: „(...) na rabunku, wojnie rasowej i morderstwach swoje bogactwo oparły przedsiębiorstwa, biznesmeni i osoby prywatne”¹⁵.

Paradoksalnie na tym tle prostotą wyróżniają się podmioty wchodzące w skład „koncernu SS”. Funkcjonariusze SS budowali swoje „imperium” niezależnie od administracji Generalnego Gubernatorstwa; co więcej, mogli przejmować uprzednio zniemczone podmioty gospodarcze, wydzielając je ze struktur gospodarczych kontrolowanych przez rząd Hansa Franka¹⁶. Wtedy taki zakład

¹³ Zob. R. Szklany, *Powiat buski 1939–1945*, <https://www.powiatbuski1939-1945.pl> (dostęp: 8.09.2023).

¹⁴ R. Moszyński, L. Policha, *Lublin w okresie okupacji (1939–1944)*, Lublin 1948, s. 178; eidem, *Lublin w okresie okupacji (1939–1944). Na podstawie badań sądowych Miejskiej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich*, wstęp J. Hirsza, Lublin 1964, s. 117.

¹⁵ D. Schenk, *Krakauer Burg. Wawel jako ośrodek władzy generalnego gubernatora Hansa Franka w latach 1939–1945*, przeł. P. Zarychta, Kraków 2013, s. 113.

¹⁶ Por. E. Dziadosz, *Stosunki handlowe obozu koncentracyjnego na Majdanku z firmą Paula Reimanna*, „Zeszyty Majdanka” 1967, z. 2, s. 171–204; C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, s. 355–367; J. Marszałek, *Centralny Zarząd Budowlany SS i Policji w Lublinie*, „Zeszyty Majdanka” 1972, z. 6, s. 5–41; idem, *Rola Centralnego Zarządu Budowlanego SS i Policji w Lublinie w budowie obozu na Majdanku*, „Zeszyty Majdanka” 1973, z. 7; B. Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999, s. 27–30; K.M. Pospieszalski, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce, cz. 2: Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy*, Poznań 1958, s. 41–48; A. Wrzyszczyk, *Sądownictwo SS i policji w Generalnym Gubernatorstwie (stan badań)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2013, vol. 19, s. 361–371.

(np. cegielnia) był wyłączany z przymusowej organizacji gospodarczej i zaczynał pracę na rzecz ludobójczej maszyny Heinricha Himmlera (np. obozu zagłady).

Inaczej postępował Urząd Powierniczy dla Generalnego Gubernatorstwa¹⁷. Nie tworzył on własnych organizacji przedsiębiorców. Na przykład po wywłaszczeniu cukrowni ustanowiono generalnego powiernika cukrowni w Generalnym Gubernatorstwie. Pełnił on rolę „nadpowiernika” nad powiernikami poszczególnych cukrowni¹⁸. Analogicznie postąpiono w branży kredytowej, powołując pełnomocnika dla spółdzielni kredytowych. Wobec cukrowni działania koordynacyjne wykonywał także Bank Cukrownictwa¹⁹. Odrębnie od urzędu powierniczego, Banku Cukrownictwa i Centralnego Urzędu Rolniczego funkcjonował Związek Przemysłu Cukrowego i Cukierniczego, wpleciony w struktury Grupy Głównej Gospodarki Wyżywienia i Rolnictwa Izby Centralnej Gospodarki Ogólnej i administracji rolnej Generalnego Gubernatorstwa²⁰. Organizacji przedsiębiorstw kolejowych nie założyła również Ostbahn, która administrowała kolejami pod nadzorem Głównego Wydziału Kolei²¹.

Nie można zapominać, że wydane przez Niemców na ziemiach polskich akty normatywne były sprzeczne z prawem międzynarodowym i zostały uznane za nieważne po zakończeniu II wojny światowej²². Generalne Gubernatorstwo jest więc interesującym obszarem badawczym do analizy wpływu otoczenia normatywnego na organizacje przedsiębiorców w systemie totalitarnym w czasie wojny i okupacji.

¹⁷ Por. J. Grabowski, *Polscy zarządcy powierniczy majątku żydowskiego – zarys problematyki*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005, nr 1, s. 253–260; idem, *Zarząd Powierniczy i nieruchomości żydowskie w Generalnym Gubernatorstwie. „Co można skonfiskować? W zasadzie wszystko”*, [w:] *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014, s. 73–112; A. Puławski, *Funkcjonowanie urzędu powierniczego na przykładzie Chełma*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 13, s. 399–436; M. Turzyński, *Rachunkowość czasu II wojny światowej w okupowanej Polsce: przypadek Generalnego Gubernatorstwa*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2014, vol. 80(136), s. 225–243; idem, *Rachunkowość uwikłana w grabież. Przykład przedsiębiorstw objętych zarządkiem powierniczym w Generalnym Gubernatorstwie*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2023, vol. 47(1), s. 173–201.

¹⁸ H. Krawiec, *Cukrownia i Rafineria „Lublin” podczas II wojny światowej i niemieckiej okupacji (1939–1944)*, „Rocznik Lubelski” 2011, vol. 37, s. 128.

¹⁹ Zob. Archiwum Państwowe w Zamościu, Cukrownia „Woźuczyn” w Woźuczynie, sygn. 19–71.

²⁰ Zob. Archiwum Państwowe w Lublinie, Drożdżownia i Gorzelnia „Lublin” Stanisława Wrzodaka w Lublinie, sygn. 137.

²¹ Archiwum Akt Nowych, Delegatura RP Rządu na Kraj, sygn. 202/I/45, t. 5, k. 552 i n. Zob. np. Archiwum Państwowe w Przemyślu, Kolej Lokalna Przeworsk-Dynów w Przeworsku, sygn. 1, 3, 4, 14, 15.

²² A. Kłafkowski, *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, Poznań 1946, s. 139–150.

METODY BADAWCZE

Próbę dokonania syntezy tak niewielkiego wycinka ustawodawstwa Generalnego Gubernatorstwa oparłem w pierwszej kolejności na analizie źródeł pierwotnych, jakimi były przepisy wydane w Generalnym Gubernatorstwie, opublikowane w publikatorach urzędowych, tj. „Dzienniku Rozporządzeń” („Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete”, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement”) oraz „Dzienniku Urzędowym” („Amtlicher Anzeiger”)²³. Następnie wziąłem pod uwagę źródła archiwalne zachowane w polskich archiwach państwowych oraz prasę.

Dokonany przeze mnie wybór nie jest wyczerpujący i dotyczy sektora przemysłowego. Kompleksowe ujęcie tematyki prawdopodobnie nie jest możliwe, ponieważ Niemcy zakładali organizacje przedsiębiorców w drodze faktycznej na poziomie lokalnym i ponadlokalnym, a zatem nie ma pełnego odzwierciedlenia istnienia takich podmiotów w materiale normatywnym i archiwalnym. Badacz częstokroć jest skazany na drobne wzmianki w rozproszonych źródłach (np. książkach pocztowych, drukach adresowych, formularzach przydziałów środków produkcji, fakturach) i artefaktach (np. pieczęciach)²⁴. W przypadku badań nad II wojną światową i administracją działającą w tym czasie na terenie ziem polskich należy zachować ostrożność w formułowaniu sądów ogólnych. Fakt odkrycia pojedynczego śladu nie może być podstawą wyciągania wniosków o faktycznej działalności danego podmiotu na określonym terenie, w konkretnym czasie, wobec jakiejś kategorii osób. Notorycznie bowiem w czasie wojny mylono nazwy podmiotów administrujących, a dokumenty nie odzwierciedlały stanu faktycznego lub były fałszowane.

REZULTATY BADAWCZE

Przykładem polskiej, przedwojennej organizacji, która po 1 września 1939 r. kontynuowała działalność w oparciu o przedwojenne polskie przepisy był Związek Przemysłowców w Krakowie. We wrześniu 1939 r. biuro Związku przerwało pracę na 10 dni i po uspokojeniu się walk w województwie krakowskim nawiązało kontakt z władzami okupacyjnymi. W porozumieniu z Izbą Przemysłowo-Handlową w Krakowie pracownicy i działacze Związku pomagali uruchamiać zakłady przemysłowe, zapobiegając ich dewastacji oraz zapewniając utrzymanie

²³ Por. A. Wrzyszczyk, *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, vol. 22, s. 695–707.

²⁴ Zob. np. *Industrie, Handel, Handwerk der Stadt Lublin. Przemysł, handel, rzemiosło miasta Lublina*, Lublin 1940.

pracownikom. Odwiedzali zakłady przemysłowe, zwoływali spotkania przemysłowców poszczególnych branż. Dzięki temu Związek stał się półoficjalną reprezentacją przemysłowców miasta Krakowa i dystryktu krakowskiego. Niemcy traktowali Związek jako organizację parasolową dla tworzonych przymusowych organizacji przedsiębiorców, np. Związku Handlarzy Węglem. Na bazie sekcji ceramicznej Związku powołano Związek Kamieni, Ziemi, Szkła i Ceramiki w Dystrykcie Krakowskim, o czym więcej w dalszej części tekstu²⁵.

Trwał także Związek Hut Szklanych. Pozostawiono w nim polskiego dyrektora i polski personel, narzucając niemieckiego przewodniczącego i wprowadzając niemieckich działaczy gospodarczych. Związek był interesującą organizacją, ponieważ jego członkowie, w tym szczególnie niemieccy powiernicy, popierani w tym względzie przez polskich przedsiębiorców, za pośrednictwem Związku wystąpili do rządu Generalnego Gubernatorstwa ze sprzeciwem wobec konkurencji hut szklanych z terenu Rzeszy. Przede wszystkim chodziło jednak o ograniczenie przywozu do Generalnego Gubernatorstwa artykułów szklanych z hut szklanych Górnego Śląska, który znalazł się w granicach Niemiec. Ograniczenia uderzyły w jedną z warszawskich fabryk, która wskutek ograniczeń importowych nie otrzymała produktów z huty Zawiercie, a tym samym nie zrealizowała zamówienia na rzecz warszawskiej elektrowni miejskiej i niemieckiej Ostbahn. Gdy dla odmiany w styczniu 1941 r. resort gospodarki powierzył Związkowi i jego kierownikowi koordynację spraw wywozu wyrobów szklarskich z Generalnego Gubernatorstwa do Rzeszy, zarzuty o nieuczciwą konkurencję wobec Związku wysunął niemiecki powiernik huty szkła Krosno. Związek Hut Szklanych jest więc przykładem zmienzonej, przedwojennej polskiej organizacji, na forum której toczyła się konkurencyjna walka między niemieckimi menedżerami, powiernikami i przemysłowcami²⁶.

Na początku października 1939 r. wznowił działalność Związek Przemysłu Chemicznego. Jest on przykładem polskiej przedwojennej organizacji gospodarczej, która wskutek zmian otoczenia społecznego, gospodarczego i politycznego stopniowo wygaszała swoją aktywność bez formalnej likwidacji i zmiany formy prawnej. We wrześniu 1939 r. w trakcie oblężenia Warszawy spaliło się biuro Związku. Od października 1939 r. Związek korzystał więc z pomieszczeń

²⁵ *Aus dem Industriellenverband in Krakau*, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer in Krakau nebst Nachrichten aus der Handwerkskammer“ 1941, Nr. 1–2, s. 21; *Industriellen Verband*, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer in Krakau nebst Nachrichten aus der Handwerkskammer“ 1940, Nr. 4–5, s. 27; *Abwicklung der Vorkriegsforderungen aus dem Warenexport. Antrag auf Errichtung einer Werkmeisterschule für Metallarbeiter in Krakau*, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer in Krakau nebst Nachrichten aus der Handwerkskammer“ 1940, Nr. 4–5, s. 27.

²⁶ Archiwum Narodowe w Krakowie, Grupa Główna „Gospodarka Przemysłowa i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Ogólnej Gospodarki w Krakowie, sygn. 84.

Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie. Po wprowadzeniu komisarycznego kierownictwa Izby współpraca między Izbą a Związkiem już nie układała się tak pomyślnie. Z powodu zmiany granic, zniszczenia części zakładów, likwidacji i aryżacji Związek utracił ponad dwie trzecie członków. Przepisy okupacyjne dotyczące statystyki uniemożliwiły Związkowi zbieranie danych statystycznych, a tym samym fachową pracę²⁷. Brak środków finansowych, postępujący ubytek członków i ograniczenia formalne spowodowały faktyczny zanik jego działalności²⁸.

Rozporządzenie generalnego gubernatora Hansa Franka z dnia 2 lutego 1940 r. o wyrobie i sprzedaży mydeł i środków do prania wszelkiego rodzaju dało formalną podstawę do powołania Związku Fabryk Mydła²⁹. Była to nowa, przymusowa, czysto niemiecka organizacja gospodarcza, powołana przez rząd Generalnego Gubernatorstwa. Władze niemieckie zobowiązywały przedsiębiorców do wstąpienia do Związku, wyznaczały zakłady, które miały prawo wytwarzać mydło i proszek do prania oraz określały kontyngent produkcyjny. Zakłady, które nie otrzymały zezwolenia na produkcję, były faktycznie unieruchamiane albo wcielane do tych zakładów, którym zezwolono na produkcję i które jednocześnie były członkami Związku³⁰. Reglamentując rynek środków czystości w Generalnym Gubernatorstwie, Niemcy przy okazji zawłaszczyli ten dział przemysłu, ponieważ zakłady nieniemieckie były przejmowane przez niemieckie przedsiębiorstwa, a kierownicze stanowiska powierzano niemieckim menedżerom³¹. Byli wśród nich zarządzający przedsiębiorstwami o kapitale państw alianckich, a kontrolowanymi przez Niemców³². Tym sposobem niemieccy przemysłowcy chronili własne zakłady przed zamknięciem, załatwiali przydziały surowców, zapewniali sprzedaż własnych wyrobów, przejmowali pracowników i park maszynowy innych przedsiębiorstw. Związek stawał się jednocześnie organizacją reprezentującą

²⁷ Por. B. Łazowska, *Polskie badania statystyczne w okresie II wojny światowej*, „Wiadomości Statystyczne” 2017, nr 4, s. 68–85.

²⁸ Archiwum Narodowe w Krakowie, Grupa Główna „Gospodarka Przemysłowa i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Ogólnej Gospodarki w Krakowie, sygn. 88.

²⁹ *Verordnung über die Herstellung und den Vertrieb von Seifen und Waschmitteln aller Art (Seifenverordnung). Vom 1. Februar 1940*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete“ 1940 I, s. 46.

³⁰ *Erste Durchführungsvorschrift zur Seifenverordnung vom 1. Februar 1940 über den Verband der Seifenfabriken im Generalgouvernement. Vom 3. Mai 1940*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete“ 1940 II, s. 290.

³¹ *Bekanntmachung über den Leiter des Verbandes der Seifenfabriken im Generalgouvernement. Vom 3. Mai 1940*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete“ 1940 II, s. 291.

³² G. Bradsher, *German Administration of American Companies, 1940–1945*, 9.05.2000, <https://www.archives.gov/research/holocaust/articles-and-papers/german-administration-of-american-companies.html> (dostęp: 8.09.2023).

interesy niemieckiego przemysłu oraz regulującą na zlecenie władz dany rodzaj działalności gospodarczej.

Od drugiej połowy 1940 r. okupanci rozpoczęli akcję zakładania dystryktowych związków przemysłu mineralnego, w tym ceramicznego. Były to m.in.: związki producentów wapnia; związki producentów cegły, klinkieru i rur; związki kamienia, ziemi, szkła i ceramiki; grupy fachowe cegielni; spółki zajmujące się dystrybucją cementu. Spółki z ograniczoną odpowiedzialnością tworzone były przez niemieckich urzędników na podstawie prawa powszechnie obowiązującego, więc faktycznie działały jako urzędy rozdzielcze czy biura kontyngentowe, przypominające też kartele lub koncerty. W 1941 r. związki dystryktowe były scalane i włączano je do struktur izb dystryktowych jako grupy gospodarcze. Ograniczano w ten sposób również samowolę lokalnych funkcjonariuszy³³.

W Lublinie Związek Producentów Cegły, Klinkieru i Rur przybrał formę stowarzyszenia rejestrowego. Był wyrazem inwencji jednego z urzędników, który zagarniał kolejne lubelskie cegielnie³⁴. W Krakowie doszło do nietypowej sytuacji, gdy Związek Kamienia, Ziemi, Szkła i Ceramiki w Dystrykcie Krakowskim powołano z przekształcenia sekcji ceramicznej Związku Przemysłowców w Krakowie. Stało się tak dlatego, gdyż przedsiębiorcy prowadzący cegielnie, kamieniołomy i wapienniki z terenu Krakowa byli członkami Związku, a po aryżacji ich zakłady zostały przejęte przez niemieckich powierników. Niemcy, reprezentując uprzednio polskie i żydowskie przedsiębiorstwa, stali się więc formalnie członkami Związku Przemysłowców w Krakowie, który był przecież polską organizacją. Przeprowadzili wówczas skomplikowaną procedurę faktycznego przejęcia kontroli nad sekcją ceramiczną, wydzielenia jej ze Związku i przekształcenia w oddzielną organizację. Tym samym zapewnili sobie kontrolę nad przemysłem mineralnym i ceramicznym, czerpiąc z tego tytułu dodatkowe zyski³⁵.

Niemieckim urzędnikom za pomocą związków łatwiej było zagarnąć polskie i żydowskie mienie. Nie dokonywali oni wówczas grabieży osobiście, ale zagarniane mienie przechodziło formalnie na rzecz danego związku. Nałożenie na istniejący zakład obowiązku wstąpienia do przymusowej organizacji uprawnia-

³³ Zob. np. *Anordnung über die Eingliederung des Verbandes für Steine, Erden, Glas und Keramik im Distrikt Lublin in die Distriktskammer für die Gesamtwirtschaft. Vom 27 Juli 1942*, „Amtlicher Anzeiger“ 1942, Nr. 63, s. 1430; *Anordnung über die Eingliederung des Verbandes für Steine, Erden, Glas und Keramik im Distrikt Warschau in die Distriktskammer für die Gesamtwirtschaft. Vom 22. Juli 1942*, „Amtlicher Anzeiger“ 1942, Nr. 65, s. 1475.

³⁴ R. Borowiec, M. Bubicz, K. Dąbrowski, A. Potocki, M. Węclawska, E. Wlazło, *Generalne Gubernatorstwo 1939–1945. Dokumenty archiwalne z okresu okupacji w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie*, Ryki 2015, s. 19; Teatr NN, *Lubelskie cegielnie*, <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/lubelskie-cegielnie> (dostęp: 4.09.2023); M. Michalska-Nakonieczna, *Helenów. Ceglana epopeja*, <https://teatrnn.pl/para/helenow-ceglana-epopeja> (dostęp: 4.09.2023).

³⁵ Archiwum Narodowe w Krakowie, Grupa Główna „Gospodarka Przemysłowa i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Ogólnej Gospodarki w Krakowie, sygn. 88.

ło funkcjonariuszy okupacyjnych do jednoczesnego dokonania przełączenia, skoro bowiem zakład miał być włączony do związku, to musiał otrzymać niemieckiego powiernika. W podobny sposób jak związki przemysłu mineralnego powstawały związki przemysłu garbarskiego, czego przykładem był Związek Przemysłu Garbarskiego w Radomiu³⁶.

W styczniu i marcu 1941 r. wiele polskich przedwojennych organizacji gospodarczych, głównie związanych z „Lewiatanem”, nadal formalnie widniało w dokumentach urzędowych jako podmioty mające siedzibę w Warszawie. W aktach Delegatury Rządu RP na Kraj napisano jednak:

Jeśli idzie o organizacje gospodarcze, których siedziby znajdowały się na obszarach przyłączonych do Rzeszy, względnie okupowanych przez Rosję Sowiecką, to działalność ich ustała już w pierwszych miesiącach okupacji przeważnie *via facti* przez wyjazd, wysiedlenie lub uwięzienie kierowników, przez zajęcie majątku, lokalu, zniszczenie akt itp. W wyjątkowych tylko wypadkach, np. w Katowicach i Łodzi, niektóre związki otrzymały likwidatorów majątków i akt.

Na obszarze Generalnego Gubernatorstwa związki gospodarcze, jak już wspomniane zostało, nie podlegały rozwiązaniu, znaczna ich część jednak zwłaszcza drobniejszych uległa samoczynnej likwidacji. W Warszawie, która była siedzibą wszystkich niemal central związków spośród 140 organizacji zostało czynnych czterdzieści kilka. Większa część organizacji nosi w znacznej mierze jedynie charakter zachowawczy, w niektórych tylko wypadkach działają one czynnie, współpracując z Izbami [Przemysłowo-Handlowymi], względnie poszczególnymi urzędami niemieckimi. Finansowane one są, aczkolwiek w znacznie skromniejszych rozmiarach przez składki członkowskie przedsiębiorstw i w drobnym stopniu przez odmrażanie kont bankowych. Pewne szczególne stanowisko zajmuje Centralny Związek Przemysłu Polskiego, który aczkolwiek oficjalnie nie konsultowany przez władze niemieckie ma swoje „antré” w Krakowie i dzięki niemu od czasu do czasu zajmuje stanowisko w najważniejszych sprawach gospodarczo-społecznych.

Na osobną wzmiankę zasługują nowo utworzone przez poszczególne urzędy niemieckie przymusowe związki np. garbarzy, producentów mydła, przemysłu farmaceutycznego, ceramicznego, kominiarskiego, przemysłu mineralnego, przedsiębiorstw przewozowych oraz przedsiębiorstw finansowo-ubezpieczeniowych, które powołane są pod przymusowym kierownictwem niemieckim do wykonywania ograniczonych zadań administracyjnych przeważnie w zakresie gospodarki surowcowej i reglamentacji cen lub (najczęściej) taryf.

(...) Na zakończenie dodać należy uwagę, że wszelkie próby zajęcia jakiegokolwiek ogólniejszego stanowiska w najważniejszych sprawach gospodarczych przez czynniki gospodarcze i społeczne w Polsce, dość częste w pierwszym okresie okupacji, wskutek całkowitego oraz brutalnego ignorowania ich przez władze niemieckie, zostały w okresie następnym poniechane³⁷.

³⁶ *Bek Bekanntmachung 1733/1 betr.: Verbandsbeiträge des Verbandes der Leder erzeugenden Industrie für den Distrikt Radom. Vom 31. Juli 1941*, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer für den Distrikt Radom“ 1941, Nr. 24, s. 485; *Errichtung und Tätigkeit des Verbandes der Leder erzeugenden Industrie für den Distrikt Radom in Radom*, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer für den Distrikt Radom“ 1941, Nr. 9, s. 277; *Radom – die Stadt der Gerbereiindustrie*, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer für den Distrikt Radom“ 1941, Nr. 12, s. 331; *Wechsel in der Leitung des Verbandes der Leder erzeugenden Industrie für den Distrikt Radom*, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer für den Distrikt Radom“ 1941, Nr. 12, s. 339.

³⁷ Archiwum Akt Nowych, Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202/I/45, t. 6, k. 623–624.

Rozporządzeniem z dnia 22 kwietnia 1941 r. o eksploatacji torfu w Generalnym Gubernatorstwie przewidziano możliwość powołania Związku Torfowego³⁸. Wszyscy, którzy eksploatowali torf, w tym miał torfowy, ściółkę torfową, a także przeprowadzali suchą destylację torfu i pozyskiwali gaz torfowy mieli być włączeni przymusowo do planowanego Związku i odprowadzać na jego rzecz składki.

Związek powołano formalnie zarządzeniem kierownika Głównego Wydziału Lasów w rządzie Generalnego Gubernatorstwa z dnia 12 lutego 1942 r., który nadzorował Związek i nadał mu statut 28 lutego 1942 r.³⁹. Związek nie był kompetentny do wydawania zezwoleń na eksploatację torfu, gdyż tym zajmowały się urzędy nadzoru lasów w porozumieniu ze starostwami i urzędami gospodarowania węglem. Jego rola sprowadzała się do ewidencjonowania posiadaczy pól torfowych (gmin, nadleśnictw, przedsiębiorców, ziemian, gospodarstw rybnych, spółdzielni itd.), pośredniczenia w przekazywaniu przydziałów oraz – co było przeważającą częścią jego działalności – ściągania składek. Przydziały środków produkcji były znikome, więc Związek nie zaspokajał potrzeb swoich członków. Nie reprezentował też interesów posiadaczy torfowisk wobec władz okupacyjnych. Składki za to były nieproporcjonalne w stosunku do faktycznego wydobycia torfu oraz dochodów z eksploatacji torfowisk. Obliczano je szacunkowo w odniesieniu do powierzchni danego torfowiska i planowanego wydobycia określonej ilości torfu wskazywanej w tonach przed sezonem produkcyjnym. Nie pokrywało się to z faktyczną ilością otrzymanego surowca po obróbce. Cel fiskalny stawał się więc przeważającym sensem istnienia Związku. Uciążliwością była także szczegółowa sprawozdawczość, szczególnie ze względu na niestabilny i sezonowy charakter produkcji torfu⁴⁰.

Rozporządzeniem z dnia 4 grudnia 1941 r. o kartelach w Generalnym Gubernatorstwie rząd Hansa Franka przyznał sobie uprawnienie do tworzenia przymusowych karteli⁴¹. Miały one regulować produkcję, zbyt, warunki handlowe i ceny. Nazywano je również wspólnotami pracy i wspólnotami fachowymi. W 1942 r. powstała Wspólnota Pracy Nawozów Sztucznych. Miała zajmować się też szkoleniem rolników z zakresu stosowania nawozów sztucznych⁴². W 1943 r. powo-

³⁸ *Verordnung über die Torfausbeutung im Generalgouvernement. Vom 22. April 1941*, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“ 1941, s. 235.

³⁹ *Anordnung über die Errichtung eines Torfverbandes im Generalgouvernement. Vom 12. Februar 1942*, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“ 1942, s. 106; *Satzung des Torfverbandes im Generalgouvernement*, „Amtlicher Anzeiger“ 1942, Nr. 19, s. 381.

⁴⁰ Archiwum Akt Nowych, Zbiór materiałów z lat i dotyczących II wojny światowej, sygn. 29–31.

⁴¹ *Verordnung über Kartelle im Generalgouvernement. Vom 4. Dezember 1941*, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“ 1941, s. 701.

⁴² *Gründung einer Arbeitsgemeinschaft für Düngung im Generalgouvernement*, „Chemische Industrie“ 1942, Nr. 21–22, s. 226; *Harmonie der Boden-Nährstoffe. Die Düngemittelversorgung des Generalgouvernements im Düngejahr 1943/44*, „Warschauer Zeitung“ 1944, Nr. 159, s. 5.

lano Kartel Przemysłu Kwasu Węglowego i Kwasu Węglowego w Stanie Stałym oraz Wspólnotę Pracy Przemysłowych i Gospodarczych Zakładów w Dystrykcie Galicja⁴³.

Kolejną była Wspólnota Pracy Szkła Dętego⁴⁴. W 1944 r. przekształcono ją we Wspólnotę Pracy Przemysłu Szklanego⁴⁵. Zrzeszała huty szkła, a utworzono ją na bazie polskiego Związku Hut Szklanych w Polsce. Działała na rzecz Generalnej Dyrekcji Monopoli, koordynując produkcję opakowań szklanych. W przeciwieństwie do innych organizacji przedsiębiorców posiadała fachowy charakter i była nastawiona na reprezentowanie interesów przedsiębiorców we współpracy z czynnikiem urzędniczym. Kierownictwo i komisje fachowe przekazano w ręce przedsiębiorców, ale zarządzającym Wspólnotą pozostawał urzędnik. Niemieccy powiernicy, menedżerowie i urzędnicy odpowiedzialni za sprawy gospodarcze zwracali w szczególności uwagę na brak opału, niedostatek fachowych sił roboczych oraz nieracjonalność systemu zamówień i przydziałów. Jednocześnie stanęło przed nimi wyzwanie zaspokajania popytu na opakowania szklane, a przy tym musieli szukać oszczędności, „racjonalizować” produkcję i „zapobiegać marnotrawstwu”⁴⁶. Wspólnota Pracy Przemysłu Szklanego przypominała więc typową dla okupacji przymusową organizację przedsiębiorców.

Inny charakter miała Wspólnota Pracy Drutu. Powstała na podstawie zarządzenia kierownika urzędu gospodarowania żelazem i stalą z dnia 1 grudnia 1943 r.⁴⁷. Występowała pod podwójnym nazewnictwem: „wspólnoty pracy” i „urzędu kierowania zleceniami”. Wyrażono tym samym jej podwójny charakter: kartelu obsługującego producentów drutów spawalniczych i elektrod oraz organu koordynującego – na zlecenie urzędu gospodarowania żelazem i stalą – zamówienia produkcyjne. Analogicznym „ramieniem wykonawczym” urzędu gospodarowania papierem i towarami różnego rodzaju była Wspólnota Fachowa Mebli. Jej

⁴³ *Anordnung über die Errichtung eines Kartells der Kohlensäure- und Trockeneisindustrie im Generalgouvernement. Vom 17. Februar 1943*, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“ 1943, s. 115; *Bekanntmachung über die Bestellung des Leiters des Kartells der Kohlensäure- und Trockeneis-Industrie im Generalgouvernement. Vom 29. März 1943*, „Amtlicher Anzeiger“ 1943, Nr. 29, s. 721; *Державний архів Львівської області. Фонди періоду окупації України нацистською Німеччиною (1941–1944 роки). Анотований реєстр описів*, Львів 2017, s. 81.

⁴⁴ *Arbeitsgemeinschaft der Hohlglasindustrie des GG*, „Mitteilungsblatt der Hauptgruppe Gewerbliche Wirtschaft in der Zentralkammer“ 1943, Nr. 7, s. 4.

⁴⁵ *Utworzenie wspólnoty pracy przemysłu szklanego w GG*, „Biuletyn Grupy Głównej Gospodarki Przemysłowej i Ruchu w Izbie Centralnej” 1944, nr 3, s. 20.

⁴⁶ Archiwum Akt Nowych, Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, sygn. 1371/1.

⁴⁷ *Anordnung Nr. 14 der Bewirtschaftungsstelle für Eisen und Stahl im Generalgouvernement über die Errichtung einer Auftragslenkungsstelle für Schweißdrähte und Elektroden. Vom 1. Dezember 1943*, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“ 1943, s. 667; *Errichtung einer Auftragslenkungsstelle für Schweißdrähte und Elektroden*, „Mitteilungsblatt der Hauptgruppe Gewerbliche Wirtschaft in der Zentralkammer“ 1944, Nr. 1, s. 2.

celem było stopniowe ograniczanie produkcji niezwiązanej z potrzebami wojennymi Rzeszy⁴⁸.

Na przełomie lat 1943 i 1944 nacisk na przestawianie gospodarki na cele wojny totalnej był wyraźny. Tworzone wówczas wspólnoty pracy wiązano organizacyjnie z aparatem Izby Centralnej Gospodarki Ogólnej, izb dystryktowych oraz grup głównych gospodarki przemysłowej i ruchu. Takie usytuowanie organizacyjne przewidziano np. dla Wspólnoty Pracy Przemysłu Wapiennego i Gipsowego oraz Wspólnoty Pracy Producentów Lakieru⁴⁹. W Generalnym Gubernatorstwie, przeciwnie niż w Rzeszy, nie budowano karteli wokół jednego, wiodącego przedsiębiorstwa, które by „kartelizowało” pozostałe podmioty⁵⁰.

Okres ewakuacji instytucji publicznych Generalnego Gubernatorstwa przyniósł organizowanie w sierpniu 1944 r. w dystrykcie krakowskim nieformalnych zgrupowań przedsiębiorstw. Kierownicy przedsiębiorstw mieli w ramach „samopomocy” pomagać urzędowi Generalnego Gubernatorstwa w usprawnieniu transportu i załadunku towarów⁵¹.

PODSUMOWANIE

Organizacje przedsiębiorców w czasie II wojny światowej w Generalnym Gubernatorstwie funkcjonowały i powstawały w oparciu o różne podstawy normatywne. Były to powszechnie obowiązujące przepisy prawa cywilnego i handlowego, przepisy dotyczące stowarzyszeń, przedwojennego polskiego prawa przemysłowego, rozporządzenia generalnego gubernatora, zarządzenia kierowników resortów rządu Generalnego Gubernatorstwa oraz zarządzenia kierowników organów niższych szczebli.

W pierwszych miesiącach okupacji tolerowane przez Niemców przedwojenne, polskie organizacje przedsiębiorców opierały się na prawie przedwojennym. Narzucane odgórnie przez władze niemieckie organizacje właściwe dla terytorium całego Generalnego Gubernatorstwa za podstawę prawną miały przepisy normatywne publikowane w „Dzienniku Rozporządzeń” i „Dzienniku Urzędowym”. Lokalne, ponadlokalne i regionalne organizacje zakładane oddolnie przez

⁴⁸ *Wspólnota fachowa przemysłu meblowego*, „Biuletyn Grupy Głównej Gospodarki Przemysłowej i Ruchu w Izbie Centralnej” 1944, nr 3, s. 19.

⁴⁹ *Wspólnota pracy przemysłu wapiennego i gipsowego*, „Biuletyn Grupy Głównej Gospodarki Przemysłowej i Ruchu w Izbie Centralnej” 1944, nr 8, s. 59; *Założenie wspólnoty pracy producentów lakieru*, „Biuletyn Grupy Głównej Gospodarki Przemysłowej i Ruchu w Izbie Centralnej” 1944, nr 11, s. 81.

⁵⁰ Por. C.M. Yoken, *Cartel Practices and Policies in the World War II Era*, Schenectady 2019, s. 39–47.

⁵¹ Archiwum Narodowe w Krakowie, Grupa Główna „Gospodarka Przemysłowa i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Ogólnej Gospodarki w Krakowie, sygn. 251.

niemieckich urzędników powiatowych i dystryktowych tworzone były w formie spółek lub stowarzyszeń albo przez faktyczne przekształcenia organizacyjne istniejących przedsiębiorstw. Ostatnia faza okupacji, związana z naporem Armii Czerwonej i ucieczką Niemców z ziem polskich, przyniosła organizacje przedsiębiorców zwoływane nieformalnie.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych:

– Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202/I/45, t. 5 i 6;

– Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, sygn. 1371/1;

– Zbiór materiałów z lat i dotyczących II wojny światowej, sygn. 29–31.

Archiwum Narodowe w Krakowie, Grupa Główna „Gospodarka Przemysłowa i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Ogólnej Gospodarki w Krakowie, sygn. 84, 88, 251.

Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Tarnowie, Akta cechów żydowskich w Tarnowie.

Archiwum Państwowe w Lublinie, Drożdżownia i Gorzelnia „Lublin” Stanisława Wrzodaka w Lublinie, sygn. 137.

Archiwum Państwowe w Przemyśle, Kolej Lokalna Przeworsk-Dynów w Przeworsku, sygn. 1, 3, 4, 14, 15.

Archiwum Państwowe w Zamościu, Cukrownia „Wozuczyn” w Wozuczynie, sygn. 19–71.

Źródła drukowane

Abwicklung der Vorkriegsforderungen aus dem Warenexport. Antrag auf Errichtung einer Werkmeisterschule für Metallarbeiter in Krakau, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer in Krakau nebst Nachrichten aus der Handwerkskammer“ 1940, Nr. 4–5.

Arbeitsgemeinschaft der Hohlglasindustrie des GG, „Mitteilungsblatt der Hauptgruppe Gewerbliche Wirtschaft in der Zentralkammer“ 1943, Nr. 7.

Aus dem Industriellenverband in Krakau, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer in Krakau nebst Nachrichten aus der Handwerkskammer“ 1941, Nr. 1–2.

Errichtung einer Auftragslenkungsstelle für Schweißdrähte und Elektroden, „Mitteilungsblatt der Hauptgruppe Gewerbliche Wirtschaft in der Zentralkammer“ 1944, Nr. 1.

Errichtung und Tätigkeit des Verbandes der Leder erzeugenden Industrie für den Distrikt Radom in Radom, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer für den Distrikt Radom“ 1941, Nr. 9.

Gründung einer Arbeitsgemeinschaft für Düngung im Generalgouvernement, „Chemische Industrie“ 1942, Nr. 21–22.

Harmonie der Boden-Nährstoffe. Die Düngemittelversorgung des Generalgouvernements im Düngejahr 1943/44, „Warschauer Zeitung“ 1944, Nr. 159.

Industrie, Handel, Handwerk der Stadt Lublin. Przemysł, handel, rzemiosło miasta Lublina, Lublin 1940.

Industriellen Verband, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer in Krakau nebst Nachrichten aus der Handwerkskammer“ 1940, Nr. 4–5.

Radom – die Stadt der Gerbereiindustrie, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer für den Distrikt Radom“ 1941, Nr. 12.

Utworzenie wspólnoty pracy przemysłu szklanego w GG, „Biuletyn Grupy Głównej Gospodarki Przemysłowej i Ruchu w Izbie Centralnej” 1944, nr 3.

Wechsel in der Leitung des Verbandes der Leder erzeugenden Industrie für den Distrikt Radom, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer für den Distrikt Radom“ 1941, Nr. 12.

- Wspólnota fachowa przemysłu meblowego*, „Biuletyn Grupy Głównej Gospodarki Przemysłowej i Ruchu w Izbie Centralnej” 1944, nr 3.
- Wspólnota pracy przemysłu wapiennego i gipsowego*, „Biuletyn Grupy Głównej Gospodarki Przemysłowej i Ruchu w Izbie Centralnej” 1944, nr 8.
- Założenie wspólnoty pracy producentów lakieru*, „Biuletyn Grupy Głównej Gospodarki Przemysłowej i Ruchu w Izbie Centralnej” 1944, nr 11.

Literatura

- Borowiec R., Bubicz M., Dąbrowski K., Potocki A., Węclawska M., Wlazło E., *Generalne Gubernatorstwo 1939–1945. Dokumenty archiwalne z okresu okupacji w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie*, Ryki 2015.
- Bräu R., *Die Plünderung Polens. Die Reichsfinanzverwaltung in den Jahren der Besatzung (1939–1945)*, Berlin–Boston 2022, DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110718027>.
- Broński K., *Handel w Krakowie i dystrykcie krakowskim w okresie okupacji niemieckiej – zarys problematyki*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2019, nr 1.
- Chrzanowski B., Niwiński P., *Okupacja niemiecka i sowiecka – próba analizy porównawczej (wybrane zagadnienia)*, „Prawo i Sprawiedliwość” 2008, nr 1.
- Deresiewicz J., *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Poznań 1950.
- Dziadosz E., *Stosunki handlowe obozu koncentracyjnego na Majdanku z firmą Paula Reimanna*, „Zeszyty Majdanka” 1967, z. 2.
- Freise H., *Wettbewerb und Politik in der Rechtsordnung des Nationalsozialismus Primat der Politik und ständischer Gedanke im Kartell-, Wettbewerbs- und Organisationsrecht 1933–36*, Baden-Baden 1994.
- Gieron R., *Niemieckie prawo gospodarcze i socjalne wprowadzone w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Textus et Studia” 2016, nr 4.
- Gmeiner G., *Konjunkturabilisierung durch Kartelle?*, Ohlau 1931.
- Górnicki L., *Z problematyki podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich w Generalnym Gubernatorstwie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, vol. 4(4), DOI: <https://doi.org/10.19195/2300-7249.42.4.4>.
- Grabowski J., *Polscy zarządcy powierniczy majątku żydowskiego – zarys problematyki*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005, nr 1, DOI: <https://doi.org/10.32927/ZZSiM.161>.
- Grabowski J., *Zarząd Powierniczy i nieruchomości żydowskie w Generalnym Gubernatorstwie*. „Co można skonfiskować? W zasadzie wszystko”, [w:] *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014.
- Herrmann D., *Führungsverhalten und Handeln reichsdeutscher Unternehmer/Manager und deren Verstrickung in den NS-Terror im Generalgouvernement der besetzten polnischen Gebiete (GG) 1939 bis 1945*, Hamburg 2012.
- Homann F., *Der deutsche Handel in der Wirtschaftsorganisation*, Wien–Leipzig 1942.
- Janicki T., *Niemiecka polityka gospodarcza na ziemiach wcielonych do Rzeszy w latach 1939–1945*, „Przegląd Zachodni” 2009, nr 2.
- Jastrzębowski W., *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1944*, Warszawa 1946.
- Kahn D., *Die Steuerung der Wirtschaft durch Recht im nationalsozialistischen Deutschland. Das Beispiel der Reichsgruppe Industrie*, Frankfurt am Main 2006.
- Klafkowski A., *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, Poznań 1946.
- Kozera Ł., Wojtasik M., *Zarys administracyjny niemieckiej okupacji Generalnej Guberni (komentarz i teksty źródłowe)*, Chełm 2008.
- Krawiec H., *Cukrownia i Rafineria „Lublin” podczas II wojny światowej i niemieckiej okupacji (1939–1944)*, „Rocznik Lubelski” 2011, vol. 37.

- Lakomaa E., *The History of Business and War: Introduction*, "Scandinavian Economic History Review" 2017, vol. 65(3), DOI: <https://doi.org/10.1080/03585522.2017.1397314>.
- Łazowska B., *Polskie badania statystyczne w okresie II wojny światowej*, „Wiadomości Statystyczne” 2017, nr 4.
- Łuczak C., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Madajczyk C., *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 1: *Ukształtowanie się zarządów okupacyjnych*, Poznań 1983.
- Madajczyk C., *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia*, Warszawa 1961.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Marszałek J., *Centralny Zarząd Budowlany SS i Policji w Lublinie*, „Zeszyty Majdanka” 1972, z. 6.
- Marszałek J., *Rola Centralnego Zarządu Budowlanego SS i Policji w Lublinie w budowie obozu na Majdanku*, „Zeszyty Majdanka” 1973, z. 7.
- Mielnik H., *Nazistowski kolonializm prawny. (Nie)porządek prawny Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2022, vol. 44(3), DOI: <https://doi.org/10.19195/2300-7249.44.3.8>.
- Mitura M., *Zwyczajny faszyzm. Położenie prawne obywateli II Rzeczypospolitej w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1944*, Warszawa 2017.
- Moszyński R., Policha L., *Lublin w okresie okupacji (1939–1944)*, Lublin 1948.
- Moszyński R., Policha L., *Lublin w okresie okupacji (1939–1944). Na podstawie badań sądowych Miejskiej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich*, wstęp J. Hirsza, Lublin 1964.
- Musiał B., *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999.
- Pospieszalski K.M., *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce*, cz. 2: *Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy*, Poznań 1958.
- Puławski A., *Funkcjonowanie urzędu powierniczego na przykładzie Chelma*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 13, DOI: <https://doi.org/10.32927/ZZSiM.365>.
- Rudawski B., *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań 2018.
- Rudawski B., *Mienie i rasa. Wybrane aspekty „aryzacji” majątku żydowskiego w Trzeciej Rzeszy i w Kraju Warty*, „Meritum” 2016, vol. 8.
- Schenk D., *Krakauer Burg. Wawel jako ośrodek władzy generalnego gubernatora Hansa Franka w latach 1939–1945*, przeł. P. Zarychta, Kraków 2013.
- Schwaneberg S., *Eksploatacja gospodarcza Generalnego Gubernatorstwa przez Rzeszę Niemiecką w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1.
- Turzyński M., *Rachunkowość czasu II wojny światowej w okupowanej Polsce: przypadek Generalnego Gubernatorstwa*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2014, vol. 80(136).
- Turzyński M., *Rachunkowość uwikłana w grabież. Przykład przedsiębiorstw objętych zarządkiem powierniczym w Generalnym Gubernatorstwie*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” 2023, vol. 47(1).
- Uruszczak W., *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawa” w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Z Dziejów Prawa” 2019, vol. 12(20), DOI: <https://doi.org/10.31261/ZDP.2019.20.40>.
- Wrzyszc A., *Die deutsche „Wirtschafts-“ Rechtsetzung im Generalgouvernement 1939–1945*, [w:] *Das Europa des „Dritten Reichs“. Recht, Wirtschaft, Besatzung*, hrsg. v. J. Bähr, R. Banken, Frankfurt am Main 2005.
- Wrzyszc A., *Die Einmischung der deutschen Justizverwaltung in die Wirtschaft des polnischen Generalgouvernements (1939–1945)*, [w:] *Europäische Volkswirtschaften unter deutscher Hegemonie 1938–1945*, hrsg. v. Ch. Buchheim, M. Boldorf, München 2012.
- Wrzyszc A., *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, vol. 22, DOI: <https://doi.org/10.17951/sil.2014.22.695>.

- Wrzyszc A., *Sądownictwo SS i policji w Generalnym Gubernatorstwie (stan badań)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2013, vol. 19.
- Wrzyszc A., *Ustawodawstwo antyżydowskie wprowadzone przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014.
- Yoken C.M., *Cartel Practices and Policies in the World War II Era*, Schenectady 2019.
- Державний архів Львівської області. Фонди періоду окупації України нацистською Німеччиною (1941–1944 роки). Анотований реєстр описів*, Львів 2017.

Źródła internetowe

- Bradsher G., *German Administration of American Companies, 1940–1945*, 9.05.2000, <https://www.archives.gov/research/holocaust/articles-and-papers/german-administration-of-american-companies.html> (dostęp: 8.09.2023).
- Leonhardt H.A., *Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus und die Perspektive eines „Neuen Europa“*, <https://www.uni-hildesheim.de/fb1/institute/geschichte/erasmus-und-europagespraechen/europa-gespraechen/wintersemester-201314/das-wirtschaftssystem-des-nationalsozialismus-und-die-perspektive-eines-neuen-europa> (dostęp: 8.09.2023).
- Michalska-Nakonieczna M., *Helenów. Ceglana epopeja*, <https://teatrnn.pl/para/helenow-ceglana-epopeja> (dostęp: 4.09.2023).
- Szklany R., *Powiat buski 1939–1945*, <https://www.powiatbuski1939-1945.pl> (dostęp: 8.09.2023).
- Teatr NN, *Lubelskie cegielnie*, <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/lubelskie-cegielnie> (dostęp: 4.09.2023).

Akty prawne

- Anordnung Nr. 14 der Bewirtschaftungsstelle für Eisen und Stahl im Generalgouvernement über die Errichtung einer Auftragslenkungsstelle für Schweißdrähte und Elektroden. Vom 1. Dezember 1943*, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“ 1943, s. 667.
- Anordnung über die Eingliederung des Verbandes für Steine, Erden, Glas und Keramik im Distrikt Warschau in die Distriktskammer für die Gesamtwirtschaft. Vom 22. Juli 1942*, „Amtlicher Anzeiger“ 1942, Nr. 65, s. 1475.
- Anordnung über die Eingliederung des Verbandes für Steine, Erden, Glas und Keramik im Distrikt Lublin in die Distriktskammer für die Gesamtwirtschaft. Vom 27 Juli 1942*, „Amtlicher Anzeiger“ 1942, Nr. 63, s. 1430.
- Anordnung über die Errichtung eines Kartells der Kohlensäure- und Trockeneisindustrie im Generalgouvernement. Vom 17. Februar 1943*, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“ 1943, s. 115.
- Anordnung über die Errichtung eines Torfverbandes im Generalgouvernement. Vom 12. Februar 1942*, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“ 1942, s. 106.
- Bekanntmachung 1733/1 betr.: Verbandsbeiträge des Verbandes der Leder erzeugenden Industrie für den Distrikt Radom. Vom 31. Juli 1941*, „Mitteilungsblatt der Industrie- und Handelskammer für den Distrikt Radom“ 1941, Nr. 24, s. 485.
- Bekanntmachung über die Bestellung des Leiters des Kartells der Kohlensäure- und Trockeneis-Industrie im Generalgouvernement. Vom 29. März 1943*, „Amtlicher Anzeiger“ 1943, Nr. 29.
- Bekanntmachung über den Leiter des Verbandes der Seifenfabriken im Generalgouvernement. Vom 3. Mai 1940*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete“ 1940 II, s. 291.
- Erste Durchführungsvorschrift zur Seifenverordnung vom 1. Februar 1940 über den Verband der Seifenfabriken im Generalgouvernement. Vom 3. Mai 1940*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete“ 1940 II, s. 290.

- Satzung des Torfverbandes im Generalgouvernement*, „Amtlicher Anzeiger“ 1942, Nr. 19, s. 381.
- Verordnung über die Herstellung und den Vertrieb von Seifen und Waschmitteln aller Art (Seifenverordnung)*. Vom 1. Februar 1940, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete“ 1940 I, s. 46.
- Verordnung über die Torfausbeutung im Generalgouvernement*. Vom 22. April 1941, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“ 1941, s. 235.
- Verordnung über Kartelle im Generalgouvernement*. Vom 4. Dezember 1941, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement“ 1941, s. 701.

ABSTRACT

It would seem that business organizations during the war and occupation cease to exist. However, practice shows that the opposite happens. The old ones still exist, and the new ones – that were created by the occupier – increase the scope of their activities, like quasi-offices. The occupiers decide whether or not to let them exist, or change them, transform, liquidate, or perhaps close, in fact killing members and taking property. These are important issues to look at the realities of war and occupation from different points of view. The example of the General Government is interesting because the Germans during World War II did not have a uniform policy towards business organizations. They used the pre-war normative regulations and those they themselves made during the war to their advantage, setting up forced cartels, local companies and associations. In this way, they captured the economic market, raised their social status and strengthened the Reich's war policy.

Keywords: business organizations; war; occupation; General Government; cartels; Reich's war policy

ABSTRAKT

Wydawałoby się, że organizacje przedsiębiorców w czasie wojny i okupacji przestają istnieć. Praktyka pokazuje jednak, że dzieje się wręcz odwrotnie. Stare trwają, a nowe – powstające z woli okupanta – zwiększają zakres swojej działalności, stając się quasi-urzędami. Od okupantów zależy, czy pozostawią organizacje przedsiębiorców czy też je zmienią, przekształcą, zlikwidują, a może faktycznie zamkną, zabiją członków i zagarną majątek. Są to ważne zagadnienia, które pozwalają spojrzeć na realia wojny i okupacji z różnych punktów widzenia. Przykład Generalnego Gubernatorstwa jest interesujący, ponieważ Niemcy w trakcie II wojny światowej nie prowadzili jednolitej polityki wobec organizacji przedsiębiorców. Przepisy przedwojenne oraz te, które sami wydali w czasie wojny, wykorzystywali do swoich celów, zakładając przymusowe kartele, lokalne spółki i stowarzyszenia. W ten sposób opanowywali rynek gospodarczy, podnosili swój status społeczny i umacniali politykę wojenną Rzeszy.

Słowa kluczowe: organizacje przedsiębiorców; wojna; okupacja; Generalne Gubernatorstwo; kartele; polityka wojenna Rzeszy